

SOUHRN

Dětská řeč a obecné zákonitosti jazykového vývoje

K charakteristice dětské řeči lze přistupovat z různých stran. Je možno zkoumat fonologický systém dítěte v daném jazyce jako soustavu jeho členů a jejich vzájemné závislosti; je však také možno zkoumat zásobu fonologických elementů jako funkční materiál a přihlížet k jeho konkrétnímu využití ve slovní zásobě dítěte. Metoda synchronická a strukturálně komparační pak ukáže shody v řeči dětské s obecnými zákonitostmi jazyků vůbec, a to, přijímáme-li stratifikační teorii jazyka, jejíž tvůrcem je Sydney Lamb, ve všech vrstvách jazyka, tj. fonémické, morfémické, lexémické a semémické. Protože předmětem této práce byla především fakta fonetická, omezíme se i v resumé převážně na vrstvu fonémickou, i když ostatní jazykové vrstvy skýtají neméně zajímavosti.

Osvojování hlásek se děje, jak již ve svých tezích ukázal Jakobson, na základě maximálních kontrastů a jde od jednoduchého a bezpříznakového k odstupňovanému a příznakovému.

První stupeň mluvního vývoje začíná zřetelným vydělením konsonantu a vokálu, tj. uplatnění protikladu *zavřený—otevřený*, při čemž optimálním konsonantem je neznělá bilabiální okluzíva /p/ a optimálním vokálem je pak /a/. Odtud plyne časná stabilita a vysoké funkční zatížení obou těchto fonémů v prvních padesáti slovech dítěte.

Druhým protikladem, sledujeme-li Jakobsonovy these, je protiklad *orální—nazální*. Jejich potvrzením je stabilita tohoto protikladu i značná frekvence nazál v prvních slovech dítěte. Stabilitní je i protiklad *labiální—alveolární*, který Jakobson rovněž řadí mezi první osvojené konsonantické protiklady. Protiklad *přední—zadní* již zřejmě představuje vyšší vývojové stadium při osvojování řeči; nestabilitnost *palatální a velární* artikulace, fluktuace mezi [i] — [k] a [t] — [ʃ] — [ʒ] a vysoká převaha konsonantů tvořených v oblasti labiální a alveolární signalizuje primárnost konsonantů *předních* před *zadními*.

K podobným výsledkům dospějeme, sledujeme-li vývoj protikladů, založených na způsobu artikulace: vznik konsonantů *úžňových* již předpokládá existenci konsonantů *závěrových*, *afrikáta* pak, která ve fonologickém systému funguje jako protiklad k odpovídající hláске *závěrové*, se objevuje teprve po ustálení frikativy stejné řady. Jako poslední se pak u dítěte fixují ty protiklady, které jsou v jazycích méně běžné. Tak rozlišení likvid /l/ — /r/ patří k později osvojeným protikladům, což je v souladu s faktem, že spousta jazyků obsahuje jen jedinou likvidu; také protiklad *likvida — konsonant* se objeví u dítěte teprve na vyšším stupni mluvního vývoje, po předchozí substituci likvidy vokálem; *vibrantu* /ʃ/ si dítě osvojí zpravidla jako poslední ve vývojové řadě, což odpovídá její vzácnosti ve světových jazycích. Podobně si pak osvojují pozdě děti jiných národů např. nosové samohlásky nebo interdentalní souhlásky, které se rovněž v jazycích uplatňují poměrně zřídka.

Zákon maximálních kontrastů je zřejmý také v postupném osvojování vokalických fonémů: základní *nížká* samohláska /a/ vytváří první vokalické protiklady s *vysokými* samohláskami /i/, /u/, zatímco samohlásky *střední* /e/, /e/ se objevují a ustalují později. Vysoká převaha vokálů /a/ — /i/ — /u/ (cf. Jakobsonovu hesi o minimálním vokalismu) v prvních slovech dítěte je pak přímým důsledkem jejich častnější stability i vyššího využití ve slovní zásobě dítěte bez ohledu na to, jaké funkční zatížení mají tyto samohlásky v jeho mateřském jazyce.

Sledujeme-li prioritu jednotlivých faktů, je možno konstatovat, že *rys bezpříznakový* je primární; přihlédnutím k počtu výskytu pak zjistíme, že fakt nepříznakový má větší výskytovou frekvenci než jemu odpovídající fakt příznakový. Na tuto skutečnost v jazycích vůbec poukázal již Trubeckoj ve svých *Grundzüge der Phonologie* a nejnověji byla diskutována v cyklu *Trends in Modern Linguistics* na universitě v Bloomingtonu. Tam, kde se zjistí odchylka, lze ji vždy uspokojivě vysvětlit interferencí činitelů patřících k rovině jiné. — V konsonantismu je výraz-

ným potvrzením primárnosti i převahe faktu bezpříznakového časné stabilizace a vysoké funkční využití *konsonantů neznělých*, z nichž pak nejfrekventovanějšími jsou okluzivy /p/, /t/, /k/, jimž Jakobson ve svých *Fundamentals of Language* připisuje funkci tří základních koordinát konsonantického systému.¹⁵⁸ Výjimku v češtině a shodně v řeči zkoumaného dítěte, tvoří pár /f/ — /v/, kde foném /f/ jako foném periferní má v domácích slovech intelektuálních malé funkční zatížení a jeho výskyt dosud signalizuje rys cizosti případně expresivnosti. Převahe má znělý protějšek také u dvojice /h/ — /x/. Převrácená kontextová frekvence a patrně i lexikální produktivnost tohoto znělostního páru souvisí s kratší jeho historií ve vývoji jazykového systému v češtině, na niž upozornil již Trubeckoj.

Ve vokalismu lze pak spatřovat primárnost bezpříznakových rysů v kolísání kvantity v řeči dítěte v počátečních stadiích jeho mluvního vývoje. *Krátká samohlásk* se stabilizuje jako první, zatímco její dlouhý protějšek si jako jev v jazyce méně častý osvojuje až na určitém stupni mluvního vývoje. Také spojení diftongické se ustaluje teprve po předchozí substituci diftongu monofongem, při čemž se nejprve ustálí u českého dítěte dvojhlásky [ou] a [au], tedy dvojhlásky, které mají poměrně značnou frekvenci ve slovní zásobě češtiny, zatímco dvojhlásky a hiátová spojení v češtině méně častá a pozicičně vymezená jen na slova synchronicky cizí, jsou v řeči dítěte likvidovány převážně vkládáním hiátových konsonantů ještě dlouho po tom, kdy dítě bezpečně ovládá fonologický repertoár svého mateřského jazyka.

Po přípravných stadiích, v nichž se dítě učí fonetické realizaci jednotlivých fonémů a v nichž proto dochází jednak k nejrůznějším substitucím, jednak ke zjednodušování konsonantických skupin, si dítě osvojí ty typy slabik, které se realizují v jeho mateřském jazyce, při čemž také procento využití jednotlivých slabičných typů je odpovídající. Tak např. shodně s češtinou jsou využívány daleko více typy s konsonantickými skupinami na začátku slabiky než na jejím konci, což je známo z historického vývoje slovanských jazyků, kde působením metateze docházelo k přesunu konsonantických skupin.

Fonetické změny, jejichž cílem je úspora artikulace, probíhají u dítěte se stejnými zákonitostmi, jako v historickém vývoji jazyka i v hovorové výslovnosti. Tak k metatezi dochází převážně u likvid, v konsonantických skupinách pak ve spojení se sykavkami, asimilace je převážně regresivní, přechodové hlásky vznikají při sledu dvou obtížných konsonantů, hiát se likviduje vkládáním hiátových hlásek na rozhraní kmene a přípony atd. Objeví se nicméně i takové jevy, které v jazyce dospělých nejsou, jako asimilace progresivní, aspirace, rušení hiátu pomocí hiátové hlásky mezi předponou a kmenem, synerese, realizace zvukových rozdílů jako otevřený a zavřený atd. Tyto jevy však ze slovní zásoby dítěte velmi brzy mizí, zatímco jevy, které mají své koreláty ve slyšených vzorech, jsou stabilní. — Podobně jako v jazycích vůbec, dochází také v dětské řeči ke krácení slov dlouhých; zde však, jak již správně poukázal ve své známé monografii *Language its Structure, Development and Origin* Jespersen, dítě zpravidla zachovává konec slova; naopak tam, kde odpadají slabiky koncové, jde o výtvar dospělých.

V závěru se ještě zastavíme u otázky, jakým postupem si dítě osvojuje podstatné znaky *pojmenování*. Tady bychom aplikovali výstižnou větu Jakobsonovu: „Das Kind schafft, indem es entlehnt“, případně T. Cazacové: „dítě je echo, ale echo selektivní“. Naše doklady jen znovu potvrzují, že výpůjčka není věrná kopie, že každé slovo potřebuje výběr a tím je tvořivou odchylkou od modelu. Jednotlivé části jsou vyřazeny, jiné přehodnoceny. Proto hláskový systém dítěte — přes svou závislost na řeči dospělých — obsahuje prvky, které jsou mluvnímú vzoru cizí. Podobně si počíná dítě i v morfologii i v pojmenování.

Významnou roli hraje u dítěte *paronymická atrakce*. Zvukovou asociací použije dítě výrazu známého pro pojmenování nového jevu, jehož náležitou realizaci slyší poprvé. Pro okamžité pojmenování mu často poslouží hypostase typické vlastnosti. *Analogie* je další důležitou složkou dětského vyjadřování. Z jejího působení lze uvést alespoň tvoření slovesných tvarů, kde podle silně produktivního slovesa typu „dělám“ se koncovka -ám dostává do většiny sloves. Zajímavé jsou doklady na *zplněná tvoření a pojmenování smíšená*, jež jsou po obsahové stránce charakterizována těmi rysy, které se najdou na novém celku zastoupeny společně. V řeči dítěte, stejně jako ve vývoji jazyka, lze nalézt tvoření singulárných tvarů ze substantiv etymologicky hromadných.

V souvislosti se známou skutečností, že prostředky vyjadřující silný citový přízvuk se otírají a hledají se proto prostředky nové, upozorňuje autorka na zajímavý způsob tvoření *záporu* u dítěte. Vedle jednoduché zápornky *ne*, kladené v prvních fázích postpozitivně, se objevují postupně tvary nové, stále expresivnější, jako *kdepak*, *nic*, *ani krok*, *ani kapinku*, *ani ř*, *ani něčko*, kdy dítě zřejmě cítí příslušná zesilující slova jako část záporu, nikoliv jako slova s přesným sémantickým vymezením. Tento postup nemůže nepřipomenout vývoj záporu ve francouzštině.

¹⁵⁸ cf. also M. Ludvíková — J. Kraus, Kvantitativní vlastnosti, SaS s. 338

V zálibě *dokonavých tvarů* dítěte je možno spatřovat jakousi tendenci ke zkonkrétnění slovesného děje. Dítě má přirozený sklon k tomu, aby na děj nazíralo spíš z hlediska výsledku než z hlediska akce. A nabízí se otázka, zda vznik složených časů, např. lat. *fecit = habeo factum*, nelze vyložit podobným způsobem.

Z bohaté problematiky bylo vybráno jen několik příkladů, které, podle našeho názoru, ukazují v dostatečné míře na skutečnost, že jazyk dítěte a především jeho jazykové tvoření, je ve shodě s obecnými tendencemi jazykového vývoje.